

Boğaziyan
kaymakamı:
Kemal Bey

Talet Paşa

Dr. Bahaddin
Şakir Bey

Cemal Paşa

LÂBI TARİHİ KARS İLİ VE ÇEVRESİNDE ERMENİ MEZÂLİMİ (1918 - 1920.)

SADI KOÇAŞ

Hazırlayan:
Sabahattin Selek

türk
kurtuluş
savası

evleti Hizmet
enil

9 (566)
TL - 30

HATIRALARIM
Genç Subaylık
(1884 - 1908)

VE TÜRK - ERMENİ
İLİŞKİLERİ

SEN SENİPPEL HÜVÜH

BASGÖN

ZAMANIMIZA
KADAR

TARİH BOYUNCA

ERMENİLER VE

SELÇUKLARDANBERİ

MET İNÖNÜ
Vakıf tarihte
ERMENİLER

ԼԵՒՈՆՎԱՐԴԱՆ

յոհան 106
,

ԹՈՂ ԹՈՒՐԲԸԼ ԽՈՍԻ

ՊԵՏՐՈՒԹՅՈՒՆ, 1975

ՏՊ. ՇԻՐԱԿ

Այս գիրքին հեղինակը հոս պարտք կը զգայ հրապարակով չնորհակալութիւն յայտնելու բոլոր անոնց որոնք կարելի դարձուցին այս գիրքին ոչ միայն լոյս ընծայումը այլ նաև անոր բովանդակութեան ամբողջականութիւնը։ Անիկա չնորհակալութեան խօսք ունի Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Մատենադարանի պատասխանառությունն, «Զարթօնք» օրաթերթի Խմբագրութեան, առանց որոնց անսակարկ օժանդակութեան գուցէ երբեք չգրուէր այս գիրքը, իսկ գրուելին ետք ալ թերեւս բնաւ լոյս չտեսնէր։

Հեղինակը չնորհակալութեան խօսք ունի նաև այն բարեկամներուն, որ Հայկական Տասնչինդի վաթուռնամեակի սա օրերուն իթան եւ քաջալեր հանդիսացան իրեն այս գիրքին լոյս ընծայումին համար։

Ի Բերանոյ Գումակ . . .

Ա.

Վերջերս թրքական պատմագիտութեան եւ քաղաքական շրջանակներու համար նորոյթի կարդ անցաւ ուրացումը թուրքերու կողմէ հայերուն վրայ ի զործ դրուած ջարդերուն եւ տեղահանութիւններուն, ա'յնքան՝ որ դադրեցան գոյութիւն ունենալէ Հայկական Տասնհինգր և անով բնորոշուող իրականութիւնները :

Դիտենք վարկն ու կշիռը այդ պատմագիտութեան. գիտենք նաեւ հետապնդուած նպատակը թրքական քաղաքականութեան : Տակաւին երէկ էր, մօտիկ անցեալին, երբ անոնք կը յայտարարէին, թէ ջարդուողները հայերը չէին, այլ թուրքերը, թէ եթէ Արեւմտեան Հայաստանը դատարկուեցաւ՝ այդպէս եղաւ որովհետեւ «բնիկ» ժողովուրդը, թո՛ւրքը, ջարդուած էր : Խօսք չկար տեղահանութեան. խօսք չկար բը-

Նի՞կ տարրին, իսկական ժողովուրդին, հայութեա'ն մասին։ Գիտենք այս բոլորը, յաճախ աւելի լաւ քան համալսարանաւարտ թուրքը, որ Հայկական Տասնհինգէն վաթսումամեակ մը ետք, տակաւին կը յամառի մնալ նոյնը, նոյն անուղղելին, նոյն անուղղան, նոյն ամբարտաւանը, եւ, սակայն, կ'արժէ որ երբեմն յիշուին բաներ, կրկնուին խօսքեր, վերըստին արձանագրուին ճշմարտութիւններ, որոնք, սեւով ճերմակի վրայ տրուած, կը մնան որպէս յայտարարութիւն, ճառ կամ յուշագրութիւն, բաներ՝ որոնք կու գան 1914-1918 թուականներուն պատկանող թուրք իշխանաւորներէն, բաներ՝ որոնք բառն ու խօսքն են այդ թուականներուն իշխանութեան զեկը վարող թուրքերուն։ Ո՞չ, մերը պարզ յիշեցում մըն է լոկ, որովհետեւ որեւէ մէկէն առաջ մե՛նք ենք որ զիտենք անուղղայութիւնը թուրքին, այդ թուրքն ըլլայ չին ու օսմանցի, երիտասարդ, ազգայնական թէ հանրապետական։ Փաստերն ու վաւերագիրները շատ են առատ և մենք մենք որ պիտի սպառենք զանոնք։

Հոս կու տանք կարդ մը յայտարարութիւններ Թալէաթէն։ Գաղտնիք չեն անոնք, ինչպէս որ գաղտնիք չէ իսկութիւնը Թալէաթին, ի՞նչ փոյթ որ անիկա պնդէ, թէ հարիւր տոկոսով զտարիւն թուրք մըն է ինք։ Տրուող վաւերագիրներուն կու տանք նաեւ ազբիւրները անոնց համար, որոնք հետաքրքրուած են ճշդումներ կատարելու հարցով։ Տրուածները հատուածներ են լոկ։ ամբողջութիւնը տալու համար պէտք պիտի ունենայինք շատ աւելի լայն եւ տարածուն միջոցի։ տեղի սղութիւնը կը ստիպէ մեզ ըլլալ սեղմ եւ տրուած հատուածները իջեցնել նուազագոյնի՝ թիւով եւ քանակով։

Այս վաւերագիրներուն առաջինը կու տայ թիւնէ Փինոնը։ Վաւերագիրին ամբողջութիւնը ճառ մըն է, զոր Թալէաթարտասանեց 1910ի Օգոստոսին Սելանիկի մէջ տեղի ունեցող երիտասարդ-թուրք կուսակցութեան տարեկան համաժողո-

վին մէջ։ Նոյն համագումարին մասին կը խօսի նաեւ Պոլսոյ անդլիական դեսպանը, որուն իր կառավարութեան յղած մէկ հեռագերը կը պարունակէ փոքր հատուած մը Թալէաթի այս ճառէն (2)։ Արդարեւ, 1910ի Սելանիկի օգոստոսեան համագումարին մէջ Թալէաթ կը յայտաբարէր ի միջի այլոց, թէ

«Մահմանադրութեան տրամադրութիւններով մահմետականներու եւ քրիստոնեաններու միջեւ հաւասարութիւն հաստատեցաւ, բայց . . . այս մէկը անիրականանալի իտէալ մըն է։ Ծերիաթը, մեր անցեալ ամբողջ պատմութիւնը եւ հարիւր հազարաւոր մահմետականները, և Յոյնիսկ զգացումները քրիստոնեաններուն, որոնք յամա կերպով կ'ընդդիմանան օսմանցիւթեան ամէն փորձի, անխորտակելի պատաւար մը կը ներկայացնեն արդար հաւասարութեան մը հաստատումին դէմ։

«Քրիստոնեան օրինական օսմանցի մը դարձնելու անյաջող փորձեր կատարած ենք, եւ այսպիսի փորձեր պիտի անխուսափելի կերպով ձախողին ա՛յնքան ատեն, որքան որ Պալքանեան Խերակղզիին մէջ անկախ պղոտիկ երկիրներ Մակեդոնիոյ բնակիչներէն ներս քածանումի գաղափարը տեւականացնելու դիրքին մէջ կը գտնուին։ Ուրեմն, հաւասարութեան ո՛չ մէկ հարց կրնայ ըլլալ, մինչեւ որ յաջողած չըլլանք կայսրութիւնը օսմանցիականացնելու մեր զործին մէջ — երկար և սպառիչ աշխատանք մը, որուն մէջ, սակայն, կը համարձակիմ ըսելու վերջապէս պիտի յաջողինք . . .» (1)։

Տստակ է խօսքը Թալէաթին եւ կը կարօտի ոչ մէկ մեկնարանութեան։ Կայսրութիւնը միատարր դարձնելու ճիգին մէջ ո՛չ ինքը եւ ոչ ալ իր ղեկավարած կուսակցութիւնը կը ճանչնար կասում, հակառակ անոր որ, ինչպէս ինք իսկ կը ճշդէր, այդ ճիգը պիտի ըլլար երկար եւ սպառիչ։

Երիտասարդ-թուրք բառամթերքին ծանօթ որեւէ մէկուն համար գաղտնիք չէ միտք բանին Թալէաթի ճառին, որ օս-

մանցիականութեան վարագոյրով մը ծածկուած՝ կու տար առաջին ահազանգը պատահելիքին, և Եւրոպայի մէջ գտնը-ւեցան կարգ մը մարդեր, որոնք գիտցան կարդալ տողընդ-մէջ եւ օսմանցիականութեան խարուսիկ հաւասարութեան ե-տին պահ մտածը հանեցին երեւան։

Դժբախտաբար, դժուար հասկցան հայե՛րը միայն։

Յաջորդ վաւերագիրը կու գայ Արշակ Ալպօյաճեանէն։ Ալպօյաճեան կը յիշէ ո՛չ մէկ աղքիւր, ուրկէ կրնար քաղած ըլլալ վաւերագիրը։ Սակայն, շատ հաւանաբար զայն վերցուցած է օրուան երիտասարդ-թուրք մամուլէն, եւ գուցէ՝ Թանինի օգոստոսեան թիւերէն։

Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան Պոլսոյ Նուրը Օս-մանիէի կեղրոնին մէջ էր որ տեղի ունեցաւ կուսակցու-թեան տարեկան համագումարը, որուն 15 Օգոստոս 1916ի նիստին մէջ Թալիչաթ արտասանեց ճառ մը կայսրութեան ներքին հարցերուն նուիրուած, եւ առաջին հերթին՝ կուսակ-ցութեան եւ կառավարութեան հականայ քաղաքականու-թեան, որովհետեւ այդ օրերուն թրքական կառավարութեան համար այդքա՞ն կարեւոր եւ հիմնական էր Հայկական Հար-ցը որքան պատերազմը ինքը, որուն մէջ իրած՝ Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութիւնը կորսնցուցած էր ելքի ամէն կարե-լիութիւն։ Այս հարցին համար կը բաւէ ակնարկ մը նետել գերմանական վաւերագիրներուն եւ թրքական սահմաններէն ներս զործող գերման զինուորական եւ քաղաքական պաշ-տօնեաններու յուշագրութիւններուն վրայ։

Ինչ որ ալ ըլլայ հարցը՝ Թալիչաթ, էնվէր, ձեմալ եւ ընկերութիւն ինկան Հայկական Հարցի լուծումին վրայ եւ վերջին երկու տարիներու ընթացքին գաղափար եւ ծրագիր եղածը գրին ի գործ։ 1915ին տեղի չունեցաւ որեւէ համա-դումար, որովհետեւ տեղահանութիւններն ու ջարդերը կը գտնուէին իրենց մակընթացութեան եւ մակլցումին մէջ։

1916ին գործը հասեր էր որոշ անկիւնադարձի մը . ջարդերուն կազմակերպումը եւ գործադրումը լաւ ընթացքի մէջ էին , որուն որպէս արդիւնք՝ արդէն իսկ պարպուեր էին ո՛չ միայն հայկական նահանգները , այլ նաեւ այն բոլոր վայրերը , ուր տակաւին երէկ կը դտնուէին հայեր՝ սա կամ նա քանակով : Ահա այս պայմաններուն մէջ էր որ բացուեցաւ Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինին համագումարը , ուր Թալէաթ հրապարակ եկաւ իր հանրագումար ճառով : Դժբախտաբար Ալպօյաճեան լրիւ չի տար այդ ճառը , որ ինքնին բաւական երկար ըլլալ կը թուի : Հոս կու տանք որոշ հատուածներ անկէ :

«Իւսիսիա Օսմանեան» տէրութիւնը կտոր կտոր ըմելու իր քաղաքականութիւնն , Արեւելքի քրիստոնեաները պաշտպանելու քողին տակ ենտապնդած եւ Պերիինի դաշնագրին մէջ հայոց մասին պաշտպանութեան յօդուած մը աւելցուցած էր : Երբ հայոց ներկան եւ ապագան այս կերպով քաղաքան բեմ համուեցան , ոռուսերը եւ անգլիացինք զատ զատ նպատակներով ուզեցին ասիկա տէրութեան գլխուն տեւական փորձանեֆի մը վիճակին մէջ սնուցանելով մեծցնել : Ռուսերը առիթը գալութ պէս . Հայկական Խնդիրը պատերազմի պատրուակ քննելով , իրենց ծաւալումի քաղաքականութիւնը պիտի շարութափէին : Անգլիացիներն ալ Աթկախ Հայաստան մը ստեղծելով պիտի չքողէին որ՝ ոռուսերը Միջագետքի եւ Խսկեներութիւնունան : Երկու տէրութեանց ալ մեր հայարնակ նահանգներուն մէջ գտնուած հիւպատոսները այս նըպատակներով հայոց զարգացեալ ները գրգռելու եւ հայ ժողովուրդը զիմելու համար աներեւակայելի միջոցներ ի գործ դրին : ・・・Այս կերպով զրգութեան գործին մէջ ծայրայեղորէն ազատ եղաղ հիւպատոսներուն զաները զանազան ժամանակներ եւ զանազան տեղեր արդիւնաւոր եղան եւ մեծ ու փոքր ըմբռուտութիւններ ծագեցան , սակայն ոռուսերուն գըր-

գըռութեամբ առաջ եկած խռավութիւններաւն միջացին անգլիացիք հակառակած ըլլալնուն, եւ անգլիացւաց գրգռութեան արդիւնք եղած խռավութիւններուն ալ ոռւսերը գրեստնակութեամբ չդիտելուն համար տէրութիւնը յաջողած է այս բարուստութիւնները դիմութեամբ զսպել :

«Վերջապէս յեղաշրջման շրջանը հասնելով եւ հայ քոմիքներուն ալ ըստ երեւոյթին փափաքած Սահմանադրական վարչութիւնը հաստատուելով, մինչ բնաւ պէտք մը չէր մնացած յեղափոխական կազմակերպութեան շարունակման, ընդհակառակը բոմիքները նոր նոր անուններով եւ թիւի ու կազմակերպութեան տեսակետով ընդարձակուեցան : Պալժանեան պատերազմին ժամանակ մասնաւոր պատուիրակութիւն մը գրկեցին Եւրապա եւ հայկական անկախութիւն ձեռք նոր միջոցները հետապնդեցին : Թէեւ 600 տարիէ ի վեր մենք իրենց ինչչին ու կեանքին եւ ամէն տեսակ նուիրականութեանց պաշտպան եղած ենք, քէեւ տէրութեան ամէնէն տագնապալի մէկ պահուն այդ տարրին բաղաքական մտատանջութիւն մը ստեղծելը իրաւամբ մեր տրտմութիւնը պէտք էր [որ] երաւիրէք, բայց մեր կրօնական բնածին դաստիարակութեան բերմամբ, այս խայտառակութիւնը բանի մը բերեւամիտներու գործ համարեցինք եւ զիրենք դարձեալ հայրենակցութենէ զրկեցինք, ընդհակառակը տեղական ժողովներուն ներկայացուցչական դրութեամբ անդամ զրկելու պէս՝ շնորհենք ըրինք : Սակայն զօրաշարժ երատարակուած ատեն կարգ մը հայ երիտասարդներ Օսմանեան դրօշին ներքեւ հաւաքուելու տեղ սահմանագլուխներէն եւ կամ եղիպտոսէն, Պուլկարիայէն եւ Ռումանիայէն Ռուսիա անցնելով, իբր կամաւոր ոռւս բանակներուն կամ երոսախումբերուն միացան :

«Իաշնակ, Հնչակ, Ռամկավար, Վերակազմեալ Հնչակ բոմիքները իրենց միջեւ գտնուած հակառակութիւնը մէկդի

բողլով, համերաշաբար գումարուեցան եւ որաշեցին Օսմանեանյ տէրութեան պատերազմի մասնակցելու պարագային, դէպքերուն առնելիք ձեւին սպասել եւ Օսմանեանյ բանակին յագրական ըլլալու պարագային, ուազմանակատին ետեւը գտնուած քաղաքներուն մէջ խռովութիւններ, զարդեր, երդեններ առաջ բերել, հայ զինուարները իրենց գէնքներով միասին փախուստի թելադրելով, ասոնցմէ երտասախումբեր կազմել, եւ մեր բանակներուն նահանջի գիծը կտրել:

«Եջմիածնի կաթողիկոսը Ռուսիոյ կայսեր «հայոց պաշտպան» տիգոսը տալով, կաթողիկոսական պաշտօնաթերը «Արարատ», հանդէսի 1914 Օգոստ [ոս]ի թիւին մէջ կոթդակ մը երտարակեց. յայտնելով որ՝ բոլոր հայերը պարտաւոր են իմչենով եւ կեանենով ոռւս բանակներուն օժանդակել: Կայսերականի բանակին մէջ գտնուած հայ զինուարներուն իրենց գէնքներով մէկտեղ փախուստը շատնալով յիշեալ որպշումներուն գործադրութիւնը ծայր տալ սկսաւ: Օսմանեանյ կառավարութիւնը նախազգաւշական միջոցներ ձեռք առնելով հանդերձ, դարձեալ չէր փոխած իր համոզումը թէ՝ հայոց մեծամասնութիւնը պիտի չխարուի այս երապւանքներէն: Սակայն դէպքերը կազմակերպուած ծրագրի մը համեմատ տեղի ունեցան... Ահա՝ այս կացութիւնն ու դէպքերը, որովհետեւ ոռւս սահմանագլխի մեր բանակներուն ապահովութիւնը կը վրդովկին եւ պաշտպանողական ուժ չունեցող պարենաւորման խռումբերում վտանգ կը սպառնային, եւ եթէ ապատամբական դէպքերը ֆիչ մը աւելի ծաւալէին, այդ ծաւալումը՝ մեր պարտութիւնը առաջ բերելու նման իսկապէս մտահոգիչ հանգամանք մը պիտի սուանար, պէտք եղաւ բոլոր հայերը պատեր [ա]զ [մական] շրջանակներէ եւ երկարուպիի գիծերէ եեռացնել, որպէսզի կարելի ըլլար փրկել մեր բանակները երկու կրակի մէջ գտնուելէ:

«Այս փոխադրութեան միջոցին, լաւած ըլլալով որ՝

կարգ մը չափազանցութիւններ տեղի սւնեցած են, քննութիւն
կատարելու համար զանազան քննիչ մարմիններ գրկուեցան
եւ որպէսզի փոխադրուածներուն կալուածներն ու հռդերը
դեզումներու շենքարկուիմ՝ մասնաւոր օրէնք մը շինուեցաւ
անոնց ապահովութեան համար։ Այս օրէնքին համաձայն
կազմուած յանձնաժողովները լինեալ գոյֆերը կ'արձանա-
գրէին . . .» (2) :

Երրորդ վաւերադիրէն ունինք պատառիկ մը միայն. ա-
նիկա կը պատկանի այն տեղեկագիրին, զոր Թալէաթ ներ-
կայացուց 1917ի Սեպտեմբերին տեղի ունեցող Երիտասարդ-
Թուրք Կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինի Համաժողո-
վին։ Տեղեկագիրին ամբողջութիւնը հրատարակուեցաւ Երի-
տասարդ-Թուրք Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ Թանինի
1917ի Սեպտեմբեր 18, 19, 21, 24 եւ Հոկտեմբեր 1 եւ 2 թի-
ւերուն մէջ։ 19 Սեպտեմբերի Համարով կը տրուէին Հայերէ
պարպուած ըրջաններու վարչական նոր բաժանումներու մա-
սին առնուած որոշումները, նոր կազմուած ըրջաններու մէջ
թուրք եւ մահմետական գաղթականներ տեղաւորելու մասին
եղած կարգադրութիւնները եւ հոն հաստատուելիք ոստիկա-
նական եւ սստիկան-դինուորներու հետ առնչութիւն ունեցող
հարցեր։

Տուեալ տեղեկագիրը Հայերէն չէ թարգմանուած տա-
կաւին։ Ընդհակառակը, Հայ պատմագրութիւնը մոոցած է
դայն ամբողջութեամբ։ Հիմա ինչ որ ունինք ձեռքի տակ՝
հազիւ թէ կոտորակ մըն է անկէ։ Հստ այդ հատուածին՝
Թալէաթ կը խոստովանի Հպարտութեամբ, թէ՝

«1916էն ի վեր վտանգաւոր մտատանջութեան մէջ ըլլա-
լով հանդերձ, մեր կարգ մը նպատակներուն համար, լոռու-
թեամբ գործը առաջ տարինք, մեր տարեկան ծրագիրը գոր-
ծադրեցինք եւ երկիրը նպաստաւոր վիճակի մէջ դրինք» (3)։

Չորրորդ վաւերադիրը կու գայ Եռևուով Հիքմէթ Պա-

յուրէն, որ զայն կ'առնէ թրքական վահը օրաթերթի 12
Յուլիս 1921ի համարէն:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն պարտուած դուրս կալէ ետք՝ Օսմանեան Կայսրութիւնը ստորագրեց Վինադար մը 30 Հոկտեմբեր 1918ին: Վաղայաջորդ օրը, 1 Նոյեմբեր 1918ի ցերեկին, Օսմանեան Կայսրութեան Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինը վերջին անդամ ըլլալով ժողովի նստեցաւ Պոլսոյ Նուրը Օսմանիէի իր Կեդրոնին մէջ: Թալէաթ եւ Զիա Կէօք Ալփ հրաժարած էին կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինի իրենց նախազահութենէն, ուրեմն ժողովին ատենապետեցին Մուսուլի երեսփոխան Մեհմէտ Էմինը եւ Էրթողրուլի երեսփոխան Շեմսետինը: Հստ 1917ի ընտրութիւններուն՝ 1917-18ի չրջանին կային երկու կեդրոններ, Մեծիսի Ումումիի Կեդրոնը եւ Մերքէղի Ումումիինը: 1 Նոյեմբեր 1918ի վերջին նիստին ներկայ էին Շէյխ իւլ Խալամ Մուսա Քիազիմը, Սայիտ Հալիմը, Խայրին, Հաճի Ասիլը, Էնվէրը, Ահմետ Նեսիմին, Ճեմալը, Ճաւիտը, Խալիլը, Միտհատ Շիւքրին, Մուսթաֆա Շերիֆը, Հիւսէին Ճահիտ Եալչընը, Աթըֆը, Թալէաթը, բժիշկներ Նազըմը, Ռուսուիին եւ Պեհաչտին Շաքիրը, Քարա Քեմալը, Ռըզան, Զիա Կէօք Ալփը. Էյուպ Սապրին եւ Հիլմին:

Հոն Թալէաթ, որպէս նախկին նախագահը կուսակցութեան եւ վարչապետը անկեալ կառավարութեան, ժողովին ներկայացուց իր վերջին տեղեկագիրը, եւ ապա նոյն գիշերն իսկ, երեկոյեան ժամը եօթին, շողենեով փախուստ տուաղէպի Պերլին: Լսելէ ետք Թալէաթի վերջին տեղեկագիր-ճառը՝ ժողովը ինքզինք յայտարարեց լուծուած եւ 2 Նոյեմբերի առաւօտեան հրապարակ իջաւ որպէս նոր կուսակցութիւն, որ երիտասարդ-Թուրքի հին ձորձնիը փոխած՝ ինքզինքը կոչեց Թեմետիւտ եւ շարունակեց տեւականացնել՝

ԵՐԻՄԱՍԱՐԴ-ԹՈՒՐՔ ԿՈԼԱԿԱԳՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՎԱՐԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
եւ յետագային ալ արեւելեան նահանգներուն մէջ ստեղծեց
թուրք-ազգայնական շարժումը՝ Մուսթաֆա Քեմալի ղեկա-
վարութեամբ։

Թալէաթի ճառը հետաքրքրական է անոր համար, որ
զրեթէ անձանօթ է հայ պատմագրութեան մէջ, հակառակ
անոր, որ հոն չկան նորութիւններ. Թալէաթ կը կրկնէ հին
թուրքի հին եղանակը եւ հայերու ջարդերուն համար կը
դատապարտէ . . . հայե՛րը։ Այս անզամ միակ նորութիւնը
արարին եւ յոյնին ալ առկայութիւնն է ջարդուածներու շար-
քին մէջ։ Արդարեւ, Թալէաթ կը խոստովանի ի միջի այ-
լոց, թէ՝

«Հայերուն, կարգ մը բնակավայրերէ յոյներուն, եւ
Սուրիոյ կարգ մը շրջաններէն արաքներուն տեղահանութիւ-
նը, թէ՛ ներսը եւ թէ դուրսը, պատերազմական դակիննե-
րուն մէջ ամենէն աւելի խօսի նիւթ եղած խնդիրներէն
մէկն է։

«Նախ պէտք է ըսել, թէ տեղահանութեան եւ ջարդերու
այս պատմութիւնները շա՞տ են չափազանցուած։ Թուրքերը
բնաւ չնանցող, կամ աւելի նիշգ պիտի ըլլար ըսել՝ շա՞տ
գէշ նանցող նորապայի եւ Ամերիկայի հանրային կարծիքին
վրայ վատ խօսերուն որքան ծանր ազդեցութիւն գործելը
գնահատող հայ եւ յոյն մամուլը մէկը տասնապատկելով ադ-
մաւկով խեղդեց աշխարհը։

«Այսուհանդերձ, չեմ ուզեր դէպքերն ուրանալ, այլ կը
փափաքիմ ճշմարտութիւնը ըսել եւ հրապարակէն վերցմել
չափազանցութիւնները։

«Ըստ չափազանցութիւններուն՝ այսպիսի ծրագրուած
տեղահանութիւններ անպայման տեղի ունեցած են, բայց
Բարձրագոյն ՚Իռար անոնցմէ եւ ո՛չ մէկը նախապէս տըր-
ուած որոշաւմով մը գործադրած է։ Պատահած դէպքին պա-

տասխանատութիւնը ամէն բանէ առաջ կը պատկանի այդ դէպքին ծնութղ տուող եւ անընդումելի շարժումները յառաջացնող ժագովորդին։ Անկասկած որ այդ մէկին համար բոլո՞ր հայերը եւ բոլո՞ր յոյները պատասխանատու չեն։ Սակայն պետութեան համար նակատագրական եղող պատերազմի մը ընթացքին բանակներուն ազատ շարժումնին արգելք հանդիսացող, քիկութեքին ըմբառութիւններ յառաջացնելով երկրին խաղաղութիւնը եւ բանակին վստահութիւնը վտանգող շարժումները չարտօնել բնական է եւ անհրաժեշտ։

«Երգուամի շրջականները մեր բանակներուն շարժումները դժուարացնող եայ երոսակները հայկական բոլո՞ր գիւղերէն ալ օժանդակութիւն եւ քախսոց կը գտնէին։ Երբ մասնրւէին որեւէ դժուարութեան՝ իրենց զրկած լուրի մը վրայ, եկեղեցիներուն մէջ պահուած գէմեները առնելով, գիւղացիները կը փութային անոնց օժանդակելու։ Այս ճեւով բանակի քիկութեքին պարենաւորումի գիծը տերօքն կտրող եւ ուազմանակատի քիկութեք խանգարող վտանգներուն չէինք կրընար ներողամիտ աչքով նայիլ։ Բանակներէն հասնող տեղեկութիւնները եւ նահանգներուն մէջ միշտ տեղի ութեցող գործութեութիւնը վերջապէս յառաջցուցին այս հարցին շուրջ հիմնական միջոցառումի մը անհրաժեշտութիւնը։

«Ահաւասիկ տեղահանութեան հարցերը ամէն բանէ առաջ այսպիսի գինուորական անհրաժեշտութենէ մը յառաջացած միջոցառումի մը ծնութղն են։

«Ըսել կ'ուզեմ, թէ ամէն կողմ տեղահանութիւնը տեղի ունեցաւ կանենաւոր կերպով եւ միայն անհրաժեշտ չափով։ Կարգ մը վայրեր հինգն ի վեր շարունակուող ատելութիւններ այս առիթով բռնկելով պատճառ եղան բացարձակ կերպով մեր չփափաքած ոնիրներուն։ Կարգ մը պաշտօնեաներ ցոյց տուին ծայրայեղ խժդութիւն եւ եռանդ։ Կարգ մը

տեղեք՝ ի գուրք ամնող մասնակթեր ալ զոհ գացին։ Կը ցաւիմ ասոնց համար» (4)։

1946ին նախ Պոլսոյ թրքական մաժուլին մէջ եւ ապա որպէս առանձին հատոր յետմահու լոյս տեսան Թալէաթի յուշերը՝ նախկին կատաղի երիտասարդ-թուրք Հիւսէին ծահիտ Եալչընի խմբաղրութեամբ։ Ըստ խմբագիրին՝ Թալէաթի իր յուշերը գրի առաւ Գերմանիոյ մէջ, յուշեր՝ որոնք պատմութեան կարգ մր մութ մնացած ծալքերը լուսաբանելու, կը ծառայէին եւ անոր համար ալ կարեւոր էին, որովհետեւ «Թալէաթ փաշա իր հայրենիքը չա'տ սիրող, իր հայրենիքին օգտին եւ խաղաղութեան համար իր ամէն ինչը, նոյնիսկ ինքոյնքը, զոհելու պատրաստ եղող անձնաւորութիւն մըն էր. իր ձգած յուշերը այս տեսանկիւնէն ալ կրնան մեզ դոհացնել։ Հայրենիքին համար կատարած իր ծառայութիւններուն առընթեր՝ այս յուշերը այսօր չատ թանկարժէք եւ չնորհնկալ գրութիւն են»։

Թալէաթի յուշերուն հատորիկն անմիջապէս սպառեցաւ եւ եկաւ փաստելու թէ ո՛չ երիտասարդ- թուրք գաղափարարարանութիւնը, ո՛չ համաթուրանականութիւնը եւ ոչ ալ թուրքի փայտագութիւնը մատնաշափ մը տեղի էին տուած։ Ընդհակառակը, շատ զօրաւոր էին անոնք եւ կար ամէն պատճառ հաւատալու, թէ թրքական իշխանութիւնները նո՛յնն էին միշտ, ի՞նչ զոյնի եւ երանդի տակ ալ ներկայանային աշխարհին։

1958ին պէտքն զդացուեցաւ Թալէաթի յուշերուն վերահրատարակումին։ Աժաննոց թուղթի վրայ տպուած այս հրատարակութիւնը այս անդամ ունէր յառաջարանները ոչ միայն նախկին խմբագիրին եւ հրատարակիչին՝ այլ նաև ուռնաւոր մէկ նկարը Թալէաթին, որ, ըստ տրուած յայտարարութեան, կը պատկանէր գերման կայօր Վիլհելմ Բ. ի անձնական նկարիչի վրձինին։

Յուշերն ամբողջութեամբ ինքնապաշտպանութեան Կը
սիրուած ճամարտակութիւներ են միայն, ուր Թալէաթ;
կրկնելէ ետք հանրածանօթ բոլոր ամբաստանութիւններն ու
դրպարտութիւնները, դատապարտելէ ետք հայերը որպէս
պատճառը ձեռք առնուած միջոցառումներուն, եւ ուրանալէ
ետք թրքական իշխանութիւններուն ծրագրեալ աշխատանք-
ները՝ կու տայ կարգ մը հնչակեան եւ դաշնակցական «վա-
ւերագիրներ», զորս մինչեւ հիմա ո՛չ մէկը կարողացաւ հեր-
քել կամ փաստել. կու տայ նաեւ կարգ մը այլ փաստաթուղ-
թեր, որոնք որպէս թէ կը փաստեն ջարգերուն տուն տուող
իսկական պատճառները, մանաւանդ հայերուն խժդութիւն-
ներն ու կատարած սպանդն ու արհաւերքը թուրքերուն դէմ:

Այսօր կարելի չէ փաստել կամ հերքել այս վերջին փաս-
տաթուղթերն ալ:

Բայց մեր նպատակը չէ քննութեան առնել Թալէաթի
յուշերը եւ ցոյց տալ անոնցմէ ներս զետեղուած սուտն ու
անբարոյութիւնը, անպարկեցտութիւնը եւ կեղծիքը. ընդ-
հակառակը, մենք անոնցմէ պիտի տանք փոքր հատուած մը
լոկ: Նախապէս տալէ ետք այն «ըմբոստութիւնները», ո-
րոնք ծագեցան (Երանի՛ թէ ծագէին) Վանի, Նիկոմիդիոյ եւ
Ալտարազարի, Պրուսայի, Աստանայի, Սամսոնի եւ Զմիւռ-
նիոյ, ԱւրՓայի, Գարահիսարի եւ Եողղատի մէջ (5) Թալէաթ
կ'եղրակացնէ, թէ

«Թէ՛ պաշտօնական քննութեան թզթածրարներուն եւ թէ
ալ ընտրական շրջաններէն վերադարձող Երեսփխաններուն
տուած տեղեկութիւններուն համաձայն՝ անխիդն, աննկարա-
գիր եւ հասարակ կարգ մը մարդեր կացութենէն անձնապէս
օգտուիլ փափաքած են եւ շատ մը ոնիրներ գործած: Ընդհա-
նուր կուսակալներն ու կառավարիչները պատասխանատուու-
թենէ վախնալով դէպքեր կարելի եղածին չափ անկարեւոր
ցոյց տալով յանցանեք մասամբ մը Քիւրտ ժողովուրդին վը-